

«МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ РУХИЙ ЖАНА МАТЕРИАЛДЫК ЭТНОМАДАНИЙ БААЛУУЛУКТАР

Дүйшеева Т.С.

Дүйшеева Токтокан Садыбакасовна – ф.и.к., С.Нааматов атындагы НМУ, Нарын.

УДК. 4С (Кирг)

Аннотация: Бул макалада этнокультурология, этнолингвистика тууралуу, этномаданий баалуулуктардын «Манаста» чагылышы, алардын тилдик каражаттар менен берилиши, алардын концептуалдуу түрдө кабыл алынышы тууралуу сөз болот.

Түйүндүү сөздөр: этнолингвистика, этнокультурология, материалдык жана рухий маданий баалуулуктар, улуттук, этникалык маданият.

Духовные и материально-этнокультурные ценности в эпосе «Манас»

Аннотация: В данной статье говорится об этнокультурологии и этнолингвистике, а также отражение этнокультурных ценностей в эпосе «Манас», как они передаются с помощью языковых средств и их восприятие в концептуальном виде.

Ключевые слова: этнолингвистика, этнокультурология, материальные и духовные ценности, национальность, этническая культура.

Spiritual and material ethno-cultural values in the epic “Manas”

Annotation: This article refers to ethnoculturology and ethnolinguistics and ethno-cultural values reflected in the epic “Manas”, as they are transmitted by means of language and perception as a concept.

Key words: ethnolinguistics, ethnoculturology, material and spiritual values, nationality ethnic cultural.

Кыргыз элинин ар түрдүү каада-салттарын, үрп-адаттарын, улуттук руханий жана материалдык этномаданиятын кеңири чагылдырган «Манас» эпосу этнолингвистика, этнокультурология сыяктуу танапташ илимий дисциплиналардын да алкагында изилдөөлөргө объект болуучу чыгарма. Элибиздин коомдук турмушун, согуштук иштерин, ар башка мезгилдеги үзгүлтүксүз маданий өнүгүү процессин, социалдык-саясий мамилелерин, этномаданий байланыштарын оозеки көркөм чагылдырган эпостун мазмунунда этнолингвистикалык фактылар бир топ арбын.

«Манас» эпосунун тили – өзүнө тарыхый байыркы фактыларды, лексикалык фонддун уникалдуу элементтерин камтыган фольклордук чыгарманын тили. Азыркы мезгилдин окурманы үчүн эпостун текстин, андагы лексикалык татаал каражаттарды түшүнүү, тарыхый лексиканы, эскирген сөздөрдү, этномаданий өң-түс алып жүргөн тилдик татаал туюнтмаларды аңдап түшүнүү өтө оордукту жаратып келет. Айрыкча эпос чагылдырган аскердик-демократиялык доордогу каада-салт лексикасын, кесиптик лексиканы, руханий жана материалдык этнолингвомаданий түшүнүктөрдү, диний-мифологиялык лексиканы түшүнүү кыйын, андыктан заманбап сөздүктөрдү (электрондук да) түзүү коомдук талап болуп турат.

Бул макалада этномаданий баалуулуктардын «Манаста» чагылышы, алардын тилдик каражаттар менен берилиши, алардын концептуалдуу түрдө кабыл алынышы тууралуу сөз болот.

Этномаданият танапташ илимий дисциплиналардын алкагында: этнокультурологияда, этнолингвистикада изилденүүчү объект болуп саналат. Этнолингвистикалык терминдердин сөздүгүндө: «Этнокультурология – смежная научная дисциплина (между этнологией и культурологией), предметом которой является этническая культура» [3, 2001. 177], деп элдин бүткүл өнүгүүсүндөгү маданий процесстердин өсүп-өнүгүүсүн үйрөтүүчү тармак катары түшүндүрмө берилген. Этнокультурологиялык проблемаларга: этнос социомаданий жалпылык катары; маданияттагы этникалууулук деңгээли, этномаданий процесстердин чөйрөсү; жашоо образынын формасы жана этностун ичиндеги маданият ж.б. кирет.

«Этнокультура – это совокупность традиционных ценностей, отношений и поведенческих особенностей, воплощенных в материальной, духовной, социальной жизнедеятельности этноса, сложившихся в прошлом, развивающихся в исторической социодинамике и постоянно обогащающих этнической спецификой культуру в различных формах самореализации людей» [1. 2013, 2], деп этномаданият салттуу баалуулуктардын жыйындысы катары калыптанган.

Этномаданиятты түшүнүү субъективдүүлүккө негизделип келет. Албетте турмуштук тажрыйбасы мол, кесиби башка адис же чыгармачыл инсан болобу (ал айымбы же мырзабы), өзүнүн

көз карашына жараша этномаданиятты кабыл алат, түшүнөт. Алсак, кыргыз каада-салттарын жергиликтүү өзгөчөлүгүнөн да жогору улуттук деңгээлде карасак, аларды кабыл алуу, баалуулук катары сезүү, колдонуу, таасирленүү ар түрдүү фактыларды пайда кылат. Мисалы, *бала бешикке салуу*, *«Манастагы» баланы оозандыруу* салтында руханий жактан да (*баласа бата берүү, алкоо*), диний жактан да (*Умай эне уйку бер, Бешик энеси бек карма*) же болбосо анимисттик, тотемисттик – (*чүкөнү бешикке коюп*) үрп-адат, жөрөлгөлөрү менен коштолуп, кыргыз каада-салттарынын айрымдары азыркы турмушта да активдүү колдонулуп келет [5. 2014, 33-34] (*мисалдар төмөндө*).

Комплекстүү этнолингвистикалык изилдөөлөрдүн зарылдыгы үрп-адат, үлпөт, ишенимдердин мазмуну камтылган сөздүү тексттерди көз алдыга келтирген фактылык материалдардын спецификасы менен шартталат. Бул болсо түздөн-түз этномаданият эпикалык масштабда чагылдырылган «Манас» эпосунун тексти менен дал келгендик болуп саналат.

«Этнолингвистика – научная дисциплина находящаяся на стыке этнографии и лингвистики и изучающая взаимоотношение между этносами и языком» [3, 2001. 177], деп түшүндүрүлөт.

Этнолингвистика изденүүчүлүк ойду багыттап: «рассмотрение соотношения и связи языка и духовной культуры...» причём «язык всегда доминирует,.. он всегда остается основным предметом исследования вне зависимости от того, какая субстанция (языковая или неязыковая) и какая функция (коммуникативная, обрядовая, мифологическая) подвергается анализу» [4, 1990, 13], деп изденүү багытын берип, тил менен руханий маданияттын өз ара карым-катыш алакасын кароого багыттайт.

Этнолингвистика руханий маданиятты салыштырма-тарыхый жана генетикалык аспектиде изилдөөнү уюштуруу менен, этнологиялык проблемалардын чечилишин жөнгө салат.

Кайсы гана улут болбосун өзүнө тиешелүү философиялык көз карашы, тарыхы, этнографиясы, үрп-адаты, каада-салты, дини, элдик оозеки чыгармачылыгы болот. Жалпы адамзатты курчап турган абстракттуу жана конкреттүү чөйрө бардыгына бирдей, бирок аны ар бир элдин кабыл алуу туюму, аң-сезиминде чагылгышы, ал чагылган нерсенин ой жүгүртүү аркылуу түшүнүккө ээ болуусу – мына ушулардын бардыгы тилде сакталып элдин эсинде кала берет. Бул көрүнүш түздөн-түз тилдин өнүгүүсүнө да өз таасирин тийгизет.

Ал эми этнолингвистикадагы лингвистикалык антропология когнициянын коммуникативдик жагын караштырат, т.а. когниция тигил же бул нерсе же туюм жөнүндө жалпыланган түшүнүктүн эквиваленти десек, ошол таанып билген туюмду, денотатты пикирлешүүгө айландырат. Ар бир адамдын улуттук менталитетине, дүйнөнү кабылдап кайрадан чагылдыруусуна жараша жалпыланган түшүнүк пайда болуп отурат. Бул улуттук аң сезим менен байланыштуу. Ошондуктан жалпыга бирдей белгилүү болгон туюмду кеп каражатын пайдалануу аркылуу сүйлөмгө, текстке, чыгармага айландырат. Анын натыйжасында этностук жеке тааным, философиялык түшүнүк, жалпыланган көз караш жана бизге чейин келип жеткен улуттук руханий маданият пайда болгондугу белгилүү [2. 2015, 6].

Улуттун (этностун) **руханий жашоосу** – улуттун дүйнө таанымынын спецификалык өзгөчөлүктөрүн, анын саясий ой жүгүртүүсүн, коомдук аң сезимдин ар түрдүү формаларынын өнүгүү даражасын, алардын өз ара алакаларынын спецификасын, билим берүү деңгээлин камтыган улуттун жашоо кечирүү, өмүр сүрүү сферасы. Ошол улуттук бирикменин **баалуулук ориентациясы** үрп-адат, каада-салттарды күтө билүүсү, маданиятты пайдалануунун мүнөзү жана интенсивдүүлүгү жана башкалар менен аныкталат. Этнолингвистикалык сөздүктө: улуттун руханий жашоосунун составдык бөлүгү болуп: «...психический склад нации (этноса), включающий национальное самосознание, национальные традиции, национальные обычаи, национальные чувства, настроение, привычки» [3, 2001. 42], ж.б. эсептелери көрсөтүлүп келет. Улуттун руханий жашоосунун өзгөчөлүгүнүн өз алдынча кыймылдаткыч күчү болуп анын тили эсептелет анда (тилдин лексикасында, макал-лакаптарында, фразеологизмдерде) улуттун дүйнө таанымынын өзгөчөлүктөрү бекем камтылат.

Улуттук философиялык түшүнүк улуттук аң сезим менен байланышкан тааным дедик, анткени тилине, дилине карабай, жаратылыштык кубулуш, коомдук жагдай ж.б. аң сезимге бирдей эле чагылат, бирок, анын кеп айлампасына айланышы ар бир элдин дүйнө таанымына, коомдук-социалдык абалына, табигый зиректигине, философиялык ой жүгүртүүсүнө байланышат. Антропологиялык лингвистикада жана лингвистикалык антропологияда бир эле элдин өзгөчөлүгүн тилдик да, улут да катары иликтөөнүн жагдайы алардын объектиси болуп саналат. Анын негизинде этнолингвистикалык жалпы багыт өнүгүп келе жатат.

Этнолингвистиканын предмети социоллингвистика, паралингвистика, этология сыяктуу гуманитардык билимдердин тармактарын өзүнө камтыйт; этногенез жана этникалык тарых жаатын, о.э. ички жана этнос аралык алакалардын этнотилдик процесстерин, этникалык жалпылыктардын функцияланышындагы жана калыптанышындагы тилдин ролун да өз ичине алат. Этнос грек тили-

нен *ethnos* – племя, уруу, эл дегенди түшүндүрөт. Сөздүктө: «Этнос исторически сложившаяся на определенной территории устойчивая совокупность людей, обладающих общими чертами и стабильными особенностями культуры (включая язык), психологического склада, а также сознанием своего единства и отличия от других подобных образований (самосознанием) [3, 2001. 178], деп түшүндүрмө берилет. Этностун калыптануу факторлору жана белгилери бири-биринен айырмаланат. Этностун калыптанышы территориянын бүтүндүгүнүн жана чарбалык ишмердигинин негизинде жүрөт.

Этностун системалык касиеттерин чагылдыруучу жана аны башка этностордон айырмалоочу белгилери – бул тил, элдик искусство, адат жөрөлгөлөр, ырым-жырымдар, каада-салттар, жүрүм-турум нормалары, көнгөн адаттар, б.а. укумдан-тукумга өтүүчү, жыйынтыгында спецификалык этникалык маданиятты калыптандыруучу компоненттер.

Этнолингвистикалык изилдөөдө маданият лексикасын анализдөө алдыңкы планга чыгат.

Маданият сөздүн кеңири маанисинде – адамдын акыл-эси жана колу менен жасалган, түзүлгөндүн бардыгы. Маданият бир нече мааниде колдонулары сөздүктөрдө катталган:

- а) личностная система осознаваемых как ценности, созданных самим индивидом, и ценных в обществе качеств ума, характера, воображения, памяти, получаемых в процессе воспитания и образования;
- б) социальная система организованных при помощи норм и ценностей, функционально полезных, закрепившихся в общественной практике и сознании общества форм деятельности;
- в) целостный исторический феномен (культурно-исторический тип)» [3, 2001. 70], деп түшүндүрүлөт.

Маданиятты **баалуулук** катары таанылган инсандык система планында алганда нравалык, эстетикалык, турмуштук, профессионалдык жана илимий-техникалык маданият жөнүндө сөз болот. Ал эми социалдык система катары алганда маданият коомдо материалдык предметтер менен, социалдык институттар менен, каада-салттар менен, руханий дөөлөттөр менен көз алдыга тартылат. Тарыхый бир бүтүн феномен катары алганда цивилизациянын локалдуу маданияты территориялык, этникалык, тилдик, саясий, экономикалык жана психологиялык жалпылыктардын базасында келип чыгат. Бул планда улуттук маданиятты же этникалык маданиятты эске алуу зарыл.

Этномаданияттын структуралык модели тууралуу адабияттарда берилгендерге назар салсак: [1. 2013, 4] (*схеманы караңыз*)

Этникалык маданият – ошол этностун ичинен келип чыккан материалдык, руханий жана соционормативдик маданияттардын компоненти. Этникалык маданияттын келип чыгышы аталган этнос өзүнүн жашоосун камсыздоодо адаптацияланган табигый шарттарынын өзгөчөлүгүнөн болот. Этникалык маданият – этнодифференциациялык функция аткаруучу, этникалык спецификаны камтуучу маданий элементтердин жана структуралардын жыйындысы. Адамзаттын маданиятынын локалдуу ар түрдүүлүгүнүн негизги формасы болуп этникалык маданият эсептелет. Мындан сырткары анын тарыхый өнүгүшүнүн башка өзгөчөлүктөрүнүн, анын ичинде башка этностор менен мамилелеринин да болушу шартталган. Этникалык маданият этникалык символикаларда, традицияларда, материалдык маданияттын айрым формаларында (айрыкча тамактанууда), фольклордо (ыр-бийлерде) даана чагылтат; алар ошол этностун катарына кирген элдерди интеграциялоо функцияларын аткарат жана башка этностордон дифференциациялоо функциясын да аткарат. Ал эми материалдык маданияттын стандартталган, өндүрүштө даярдалган предметтери кеңири таралган урбанизацияланган чөйрөдө этникалык маданият азыраак байкалат. Алсак, шаар жеринде үй-тиричилик буюмдары, шаймандар окшош келип, этномаданият аз байкалат.

Улуттук маданият – улуттун жашоо процессинде муундан-муунга өткөн материалдык жана руханий баалуулуктардын жыйындысы. Улуттук материалдык маданият материалдык ишмердүүлүктүн бардык сферасын жана анын жыйынтыгын камтыйт (эмгек шаймандары, турак-жайы, күнүмдүк тиричилик предметтери, кийим-кече ж.б.). Улуттун руханий маданияты руханий сфераны (таанып-билүү, нравалуулук, тарбия, агартуу, укук, философия, этика, эстетика, илим, искусство, адабият, мифология, дин) камтыйт.

Улуттук салттар – элдин, улуттун жашоосунун коомдук аң-сезимдеринин функциялары менен улуттук маданиятта, үй-бүлөлүк тиричиликте, тилде, көркөм чыгармачылыкта, жүрүм-турум жана пикир алышуу психологиясында жөнгө салынуучу сфералардын туруктуу кубулуштары. Улуттук каада-салттар барыдан мурда стереотиптүүлүгү, туруктуулугу менен мүнөздөлөт жана коомдук кубулуштардын массалык регуляциясынын узак мезгилдик фактору катары алдыга чыгат. Эски жана колдонуудан калган улуттук салттар менен катар бардык элдерде дайыма прогрессивдүү салттар да жана нейтралдуулары да өз кызматын аткарышат. Буларга азыркы турмушта да кеңири колдонулган, эпосто да сүрөттөлгөн *жентек*, *бала оозандыруу* салттарын айтсак болот. Эпосто: Жусуп Мамайдын вариантында Манас капкалуу бала болуп туюк төрөлөт, көк тулум болуп төрөлгөн баланы Акбалта койнуна сала келген алтын иймек менен жарып баланы чыгарышат. //Бу Кудайдын бергени, капкактуу бала турбайбы, дешип ырымын кылышып, баланы оозандырышат:

Жакып байдын үйүнө,
Калбай баары кириптир...
Бала оозантсак экен деп,
Сактап жүргөн Чыйырды,
Кырк тулумча сары май,
Андан башка керектүү
Сарамжалы дагы бар.
Үйгө кирген катындар,
Карысынан бары май.
«Жөрөлгөсү эне-атаң!»
Майдан салып оозуна
Кемпирлер бала оозанткан...
Жентек жеп элдер тарады,
Адылбек, Балта, Жакып бай:
- Алып келчи көрөлү,

Кана бери баланы, [5. 1-китеп, 2014, 33-34] дешип баланы алып карашат, оң колунун бөлтөктө «Манас» аты жазылуу болот. Бул сыяктуу салттар дайыма прогрессивдүү салттар катары активдешип келет.

Муну менен бирге коомдо анын өнүгүүсүнүн заманбап деңгээлин чагылдырган жаңы салттар да калыптанат, алардын пайда болуш процесси дайыма эле эски салттардын таптакыр жоюлушу менен аныкталбайт. Эски жана жаңы салттардын ортосунда органикалык өз ара байланыш болот, жыйынтыгында айрым салттар байыркы мезгилде пайда болсо да жоголбойт, тескерисинче мазмуну боюнча да, жана формасы боюнча да өзгөрмөлүү коомдук бытие менен төп келип байып өркүндөйт. Мындай шарт маанилүү деңгээлде көптөгөн улуттук-маданий каада-салттардын жашап кетүү жөндөмдүүлүгү менен түшүндүрүлөт. Мисалга «Манас» эпосундагы *салбуурун* тууралуу айтсак жетиштүү. Аңчылыктын коллективдүү түрү болгон салбуурун бүгүнкү күндө кайрадан жанданып өнүктү-

рүлүп заман шартына жараша өркүндөтүлүп келет. «Салбуурун» федерациясы түзүлүп, анын алкагында ар кандай мелдештер, жарыштар, фестивалдар уюштурулуп, өткөрүлүүдө.

«Манаста» Көкөтөйдүн салбырынга чыкканы айтылат:

Жетимиш бешке келгенде

Жетимиш жигит кошчу алып,

Кулан атып, бөкөн кууп,

Салбырынга барыптыр [7, 2-китеп, 1986. 5], деген саптар салбырындын коллективдүү аңчылыктын түрүнөн экенинен кабар берет.

Эрендердин баарысы

Эригип элде жата албай

Ат арытып, жер чалып,

Ит агытып, куш салып,

Салбырындап кыдырып

Эриксе элик атышып [6, 1-китеп, 1984. 45], деп Алмамбеттин окуясында да салбырынга чыккан учур сүрөттөлөт. **Салбырын** түшүнүгү менен катар **таш кордо**, **жаа бөйрөк жасоо** сыяктуу эски кыргыз улуттук тамак-аштарынын жаңыланышы да улуттук маданияттын активдүү жаңыланган түрү болуп калууда. Бул салбырындын этнолингвистикалык жагдайы ушундан көрүнөт: мергенчилик, мүнүшкөрлүк, аңчылык, саяпкерлик, устачылык, ашпозчулук, ж.б. кесип-өнөргө таандык этномаданиятты толук камтыганынан көрүнөт. Демек, жамааттык салттуу маданиятты өз ичине сиңирген **салбырындын** айланасында жүздөгөн этномаданий сөздөр, аталыштар колдонулган. Салбырындап келгенден кийин кымбат баалуу терилерден жасалган кийим-кечек, продукциялар (дары майлар, дары чөптөр, кооздук буюмдар ж.б.) өндүрүлгөн. Алсак кыргыз тилиндеги жана эпосто да айрымдары учураган **жанут ичик (енот)**, **суусар бөрк**, **илбирс ичик**, **кундуз чапан**, **кундуз бөрк**, **суусар тебетей**, **карышкыр ичик**, **суп чапан**, **кундуз белдемчи**, **аюу талпак**, **абалак**, **түлкү ичик**, **кандагай шым**, **кементай**, **үкү топу**, **отого**, **диңсе**, **малма**, **талкуу**, **мүйүз топчу**, **жан казан**, **даңкан (үч буттуу казан)**, **туулга**, **көкбөрү**, **гулазык**, **таш кордо** ж.б. этномаданий сөздөр кандайдыр бир деңгээлде салбырындан келип чыккан маданий турмуш лексикасынын өзүнчө бир фондун түзүп турат. Айрыкча **таш кордонун** жасалышында талаа-түздө мергенчилеп жүргөндөр таштан жасалган очокко от жагып, ал аябай ысып чыкканда этти бетине жаап бышыруудан улам келип чыкканы эл ичинде айтылып келет. **Жаа бөйрөк** отко бүкүлү какталып бышырылган эт деген сөздөн келип чыккан.

Материалдык жана рухий маданияттын ортосунда, эски жана жаңы салттардын ортосунда органикалык өз ара байланыш болот, жыйынтыгында айрым салттар байыркы мезгилде пайда болсо да жоголбойт, тескерисинче мазмуну боюнча да жана формасы боюнча да өзгөрмөлүү коомдук бытие менен төп келип байып өркүндөйт. Мындай шарт маанилүү деңгээлде көптөгөн улуттук-маданий каада-салттардын жашап кетүүсүнө жана этномаданий баалуулуктардын сакталышына өбөлгө боло бермекчи.

Адабияттар:

1. www.google. Slideshare.net. Этнокультура. //Пути реализации этнокультурного образования в начальной школе. 2013.
2. Дүйшеева Т.С. Кыргыз тилинин этномаданий лексикасы. («Манас» эпосунун мисалында). Монография [Текст] –Б.: Авразия пресс. 2015. - 215 б.
3. Исаев, М.И. Словарь этнолингвистических понятий и терминов [Текст] / М.И.Исаев. – М.: Наука, 2001. -196 с.
4. Ларина, Л. И. Терминология свадебного обряда Курского региона в этнолингвистическом аспекте [Текст]: дис. ... канд. филол. наук / Л.И.Ларина. – Курск, 1990. - 241 с.
5. Манас. [Текст]: эпос. / Жусуп Мамайдын варианты боюнча. –Б.: «Нур-Ас», 2014. 1-китеп. – 752 б.
6. Манас [Текст]: эпос / С.Каралаевдин варианты боюнча. – Б.: Кыргызстан, 1984.- 1-китеп. - 296 б.
7. Манас [Текст]: эпос / С.Каралаевдин варианты боюнча. – Б.: Кыргызстан, 1986. 2-китеп, 1986.

Рецензент: ф.и.к., доцент К.Н. Жусупбекова